

Milan M. Milivojević, Verica B. Đorđević, Branko M. Bugarski
Tehnološko-metalurški fakultet, Univerzitet u Beogradu

Viktor A. Nedović
Poljoprivredni fakultet, Univerzitet u Beogradu

BIOPROCESNO INŽENJERSTVO

AKADEMSKA MISAO
Beograd, 2013.

Milan M. Milivojević, Verica B. Đorđević, Branko M. Bugarski
Tehnološko-metalurški fakultet, Univerzitet u Beogradu

Viktor A. Nedović
Poljoprivredni fakultet, Univerzitet u Beogradu

BIOPROCESNO INŽENJERSTVO

Recenzenti
Dr Rada Pjanović
Dr Zorica Knežević-Jugović
Dr Miomir Nikšić

Izdavanje ove knjige pomogli su:

SHIMADZU BRANCH Beograd
Kefo d.o.o. Beograd
V.I.A. Beograd
ALFATRADE ENTERPRISE d.o.o. Beograd

Izdaje i štampa
AKADEMSKA MISAO, Beograd

Tiraž
150 primeraka

ISBN 978-86-7466-456-8

PREDGOVOR

Knjiga **Bioproceno inženjerstvo** je kao osnovna udžbenička literatura namenjena studentima osnovnih i master studija Tehnološko-metalurškog fakulteta Univerziteta u Beogradu koji slušaju predmete Osnovi farmaceutskog inženjerstva, Bioreaktori, Projektovanje procesa u farmaceutskoj industriji i Projektovanje u biotehnologiji, kao i studentima Poljoprivrednog fakulteta Univerziteta u Beogradu koji slušaju predmete Biohemijsko inženjerstvo i Prehrambeno-tehnološko inženjerstvo.

Autori se nadaju da će knjigu naći korisnom i studenti drugih odseka na pomenutim fakultetima, kao i studenti fakulteta ostalih naših univerziteta koji slušaju kurseve sa srodnom tematikom.

Beograd, 25.06.2012.

AUTORI

UVOD U KNJIGU

Bez učešća inženjera biotehnologija bi ostala na nivou biologije. Nakon uključivanja bioprocasa u svrhu proizvodnje dobara za čoveka i okolinu, biotehnologija postaje industrijski značajna privredna grana, koja u poslednjih sto godina privlači sve više pažnje. Od kada se prvi put pojavila pisana definicija biotehnologije 1917. godine od strane mađarskog istraživača Karla Ekery-a, proteklo je mnogo vremena dok biotehnologija nije počela da se primenjuje u vidu iskorišćavanja bioloških agensa za proizvodnju biotehnoških proizvoda za poljoprivredu, prehranu, hemiju, medicinu ili okolinu u najširem značenju te reči.

Biotehnologija se u početku delila prema području primene, a kasnije prema vrsti organizma koji primenjuje, da bi danas, u modernom shvatanju, biotehnologiju delili po bojama, od crvene, koja obuhvata sve što se proizvodi uz pomoć animalne i humane biotehnologije, preko zelene koja obuhvata agronomiju i proizvodnju hrane i biomase, plave koja se fokusira na proizvode iz vodenih resursa, do bele koja tradicionalno obuhvata industrijsku i mikrobnu biotehnologiju.

Kako je moguće da je u nepunih 40 godina nakon početka moderne biotehnologije došlo do takvog vitalnog preobrata i podele jedne biotehnologije (koja se temelji na tehnologiji rekombinantne DNK) na brojne grane biotehnologije? Odgovor možemo tražiti u izvoru biotehnologije; biotehnologija je zapravo nastala iz tradicionalnih biotehnoških / fermentacijskih primena u prošlosti koje su prerasle u brojne druge aplikacije koje potiču iz svakodnevnih potreba čovečanstva da se obskrbi hranom, energijom, lekovima i brojnim proizvodima koji služe potrebama ili komforu savremenog potrošača. Prema ovom gledanju, biotehnologija je nauka stara koliko i tradicija pripreme piva, vina i fermentirane hrane, ali i takođe sasvim nova i savremena grana tehnologije na bazi rekombinantne DNK, tehnologije hibridoma i drugih ćelija viših organizama, tehnologije biosenzora i biočipova. Ovako široka primena biotehnologije uopšte ne bi bilo moguća da biotehnologija nije ostvarila dobru platformu na bazi prirodnih - dominantno bioloških, te tehničkih i inženjerskih- tj. dominantno hemijsko procesnih znanja, kako bi se postigla primena organizama, ćelija, njihovih delova i molekularnih analoga u dobijanju proizvoda za dobrobit čovečanstva u kontrolisanim uslovima proizvodnje.

Ova publikacija predstavlja pokušaj da se logičkim redosledom navedu sva ona znanja i veštine koji su nužni kako bi se stvorila tehnička i inženjerska platforma i obezbedila prava okolina za radni (mikro)organizam ili njegov vitalni bioproceni element, npr enzim, a sve u cilju da se sirovina pretvori u produkt, koji bi, opet, potrebnim tehničko-inženjerskim zahvatima bio izolovan i pripremljen za korišćenje od strane potrošača.

Tako su autori u uvodnom delu dali potrebne informacije koje su nužne za shvatanje istorijskog razvoja ovog područja, da bi u drugom delu dovoljno široko objasnili biološke osnove bioprocasa, potrebne za shvatanje velikog broja industrijski važnih biohemijskih procesa koji su vezani za širok spektar različitih jednoćelijskih ili višećelijskih organizama. Pošto su optimalni zahtevi za izvođenje bioprocasa u najvećoj meri određeni biološkim karakteristikama biokatalizatora, a obezbeđivanje tih uslova u

toku industrijskog procesa predstavlja zadatak bioprocenog inženjera, logičan nastavak u poglavlju tri je usmeren na projektovanje bioprocasa. Ovo poglavlje obuhvata sve elemente procesnog toka od polaznih sirovina, kroz odgovarajuće fizičke i/ili (bio)hemijske transformacije do produkta u odgovarajućoj količini i čistoći koja je potrebna za bezbedan proizvod. Projektovanje i dizajniranje, kao i postavljanje tehničkih elemenata (bio)procasa je srž (bio)hemijskog inženjerstva i objedinjuje procesne operacije iz svih oblasti proizvodnje farmaceutskih i dijagnostičkih preparata, prehrambenih suplemenata i tradicionalnih prehrambenih proizvoda, da posebno ne podvlačim postupke u zaštiti životne sredine (obrada otpadnih voda, biološka razgradnja organskog čvrstog otpada, biodeodorizacija) i mogućnosti primene biotehnologije u agrokompleksu. Iz ovoga proizlazi da je neophodno poznavati sve elemente dizajna, odnosno sve korake od razvoja projekta, laboratorijskih istraživanja, razvoja procesa, dizajniranja procesa, projektovanja i izgradnje postrojenja, rada postrojenja do marketinga. Saglasno tome, inženjer mora imati dovoljno znanja da se uključi u bilo koji od ovih koraka i ovaj udžbenik daje potrebne osnove za sve navedene aktivnosti. U operacijama pripreme procesa potrebno je pripremiti supstrate i opremu za biotehnoški proces. Tu će čitalac steći znanja o pripremi bioreaktora i pomoćne opreme, pripremi supstrata i pripremi inokuluma do novoa koji omogućuje da se kvalitetno i bezbedno rukuje opremom i upravlja procesima i tako obezbedi adekvatan bioprocen i time kvalitetan bioproizvod. Nakon pripreme sledi bioprocen, koji može da bude jednostavan ili kompleksan, pa je shodno tome, u poglavlju koji se odnosi na procese biokonverzije detaljno predstavljena problematika od jednostepenih enzimskih reakcija do složenih biohemijskih reakcija koje se dešavaju u mikroorganizmima, uključujući i njihovo razmnožavanje i kinetiku bioprocasa sa elementima stehiometrije bioprocasa, brzinama bioprocasa, kao i termodinamikom bioprocasa. Za dobijanje većine modernih bioproizvoda, nakon zavšetka bioprocasa počinje najskuplji deo proizvodnog ciklusa, tj. proces odvajanja, koji obuhvataju separacione procese. Oni treba da omoguće da se iz bioprocenih ili fermentacionih smeša koje su vrlo složene, izdvoji kvalitetan i bezbedan bioproizvod. Problemi izdvajanja proizvoda, kako po fizičko-hemijskim karakteristikama proizvoda, tako i u pogledu njihovog sastava i stabilnosti nisu jednostavni, pa je i izdvajanje i prečišćavanje željenih proizvoda najčešće dosta složeno i podrazumeva od svega nekoliko do desetak koraka, kako bi se uklonile sve nečistoće u produktima. Saglasno tome, detaljno su predstavljene sve operacije i procesi potrebni za rešavanje ove problematike biohemijskog inženjera. Predstavljene su savremeni pristupi novih tehnologija koje se temelje na reciklaciji, a takođe i na rešenjima za jednokratnu primenu.

Inženjerski aspekti projektovanja bioreaktora su posebno obrađeni kroz osnovne tipove bioreaktora i neke tipove bioreaktora za posebne svrhe, što daje širok pregled mogućnosti različitih primena u biotehnologiji. Rešenja predstavljenih sistema bioreaktorskih uređaja i karakterističnih jednačina daju dovoljno informacija o karakteristikama uređaja za odabrane bioprocene. Na taj način su analizirani bioreaktor, vreme zadržavanja, površina, materijali, koncentracija supstrata i druge značajne karakteristike bioreaktorskog sistema i procesa u njemu. Posebno su se autori osvrnuli na anaerobne bioprocene, što nije uobičajeno u tradicionalnim inženjerskim knjigama. Skladno tome su, kao primer, obradili imobilisane bioreaktorske sisteme za najširu

primenu u fermentacionim procesima, te ilustrovali aplikaciju na primeru tehnologije proizvodnje piva.

Merenje i upravljanje bioprocasa je od presudnog značaja za njegov tok, prinos, brzinu i efikasnost, pa su autori tome dali važnost u posebnom poglavlju ove knjige. Ovde su obradili osnovne principe sagledavanja bioprocasa kao sistema, koji zbog velike složenosti, nije uvek moguće održavati u optimalnom funkcionisanju. Tako su posvetili pažnju optimalnom režimu bioprocasa analizom promene ulaznih veličina, imajući u vidu izlazne veličine, pa je filozofija „ono što nije moguće meriti nije moguće ni kontrolisati“ dobro integrisana u kontekst i daje dobru osnovu za sledeće poglavlje o uvećanju razmera procesa. Uvećanje razmera procesa (“scale-up”) predstavlja uvećanje količine dobijenog proizvoda u industrijskom postrojenju na osnovu podataka dobijenih sa laboratorijskih ili pilot postrojenja. Ista filozofija može da se primeni za “scale-down” kada je reč o rešavanju aktuelnih inženjerskih problema u datoj idustrijskoj proizvodnji. Ovde dolazi do izražaja sva problematika i kompleksnost bioprocasa, pa su autori taj problem dobro ilustrovali sa nekoliko konvencionalih primera rešenja. U poslednjem poglavlju su inovativno uključili u udžbenik i dobru proizvođačku praksu, što će omogućiti čitaocima da povežu sve potrebne radne elemente sa higijenom i problemima u relalnim pogonskim uslovima rada. Dobra proizvođačka praksa obuhvata zahteve koji se odnose na samo proizvodno postrojenje, kao i na zahteve koje treba da ispuni proizvodna dokumentacija i pravila ponašanja radnika koji učestvuju u procesu proizvodnje.

Udžbenik kao celina daje dobar i jasan uvid u znanja i veštine koji su neophodni da bi se bioproces izveo kvalitetno i bezbedno, kako s gledišta radnika inženjera, tako i u pogledu proizvoda i okoline u kojoj treba taj bioroces da se izvede, od idejnog rešenja, pa do njene konačne aplikacije i proizvoda za dobro krajnjeg potrošača.

Prof. dr. Peter Raspor, dd Hc

Ljubljana, 3. jun 2012.

SADRŽAJ

1. Uvod u biotehnologiju	1
1.1. Primena biotehnologije	2
1.2. Osnovni pravci istraživanja novih biotehnoloških procesa	6
1.3. Biohemijsko inženjerstvo	8
2. Biološke osnove bioprocesa	12
2.1. Raznovrsnost ćelija	12
2.2. Razvoj sojeva	13
2.3. Genetičko inženjerstvo	13
2.4. Biotehnologija biljnih i životinjskih eukariotskih ćelija	14
2.5. Struktura ćelija	14
2.5.1. Ćelijska membrana	15
2.5.2. Jedro	17
2.5.3. Mitohondrije	17
2.5.4. Citoplazmatske organele i strukture uključene u sintetske procese	18
2.5.5. Citoplazmatske organele i strukture uključene u procese razlaganja	18
2.5.6. Unutrašnji ćelijski skelet	18
2.6. Ćelija i njena okolina	19
2.6.1. Transport kroz ćelijsku membranu	22
2.6.2. Adhezija	23
2.6.3. Kontaktna inhibicija	24
2.6.4. Ćelijska fuzija	25
2.6.5. Ćelijski rast	25
2.6.6. Ćelijski ciklus	26
2.6.7. Regulacija rasta ćelija	26
2.6.8. Diferencijacija i transformacija ćelija	28
2.6.9. Starenje i smrt ćelija	29
3. Projektovanje bioprocesa	30
3.1. Razvoj procesnog dijagrama	32
3.2. Analiza procesa	36
3.3. Dimenzionisanje procesnih jedinica	37
3.3.1. Podaci za projektovanje	38
3.3.2. Informacije za projektovanje	39
3.3.3. Izvori informacija za projektovanje	41
3.4. Procena troškova proizvodnje i profitabilnosti - Ekonomski bilans	42
3.5. Projektovanje biotehnoloških procesa	42
3.5.1. Specifičnosti bioloških procesa	43
3.6. Projektovanje uređaja u biotehnologiji	44
4. Procesi pripreme	48
4.1. Priprema bioreaktora	48
4.1.1. Pranje i sterilizacija opreme	48
4.1.1.1. Pranje bioreaktora	48
4.2. Priprema supstrata	53
4.2.1. Sterilizacija medijuma i vazduha	55
4.2.1.1. Kinetika sterilizacije medijuma	61
4.2.1.2. Sterilizacija vazduha	63

4.2.2. Doziranje supstrata	65
4.3. Priprema inokuluma	66
4.3.1. Sigurnosni aspekti i regulativa ćelijske kulture	66
4.3.2. Karakterizacija i kvantifikacija/testovi	67
5. Procesi biokonverzije	68
5.1. Kinetika bioprocasa	68
5.1.1. Stehiometrija bioprocasa	68
5.1.2. Enzimski procesi	70
5.1.2.1. Značaj enzima	70
5.1.2.2. Poređenje enzima i sintetičkih katalizatora	70
5.1.2.3. Faktori koji utiču na aktivnost enzima	71
5.1.2.4. Kinetika enzimski katalizovanih reakcija – Michaelis-Menten-ova kinetika	72
5.1.2.5. Inhibicija enzimskih reakcija	73
5.1.2.6. Kinetika imobilisanih enzima	74
5.1.3. Mikrobnii procesi	75
5.1.3.1. Mikrobnii rast	75
5.1.3.2. Brzina mikrobnog rasta	77
5.1.3.3. Modeli za opisivanje mikrobnog rasta	78
5.1.3.4. Uticaj spoljašnje okoline na mikrobnii rast	84
5.1.3.5. Kinetika odumiranja mikroorganizama	86
5.1.3.6. Kinetika odžavanja mikroorganizama u životu	86
5.1.3.7. Kinetika nastajanja proizvoda	86
5.1.3.8. Specifična brzina potrošnje supstrata	88
5.1.3.9. Brzina generisanja toplote	88
5.1.3.10. Brzina rasta micelijskih mikroorganizama	89
5.1.3.11. Strukturni modeli	89
5.1.3.12. Određivanje parametara koji se koriste u kinetičkim modelima u biohemijskom inženjerstvu	89
5.2. Aerobni procesi	91
5.2.1. Parametri koji utiču na prenos kiseonika	92
5.2.2. Zapreminski koeficijent prenosa kiseonika	98
5.3. Izbor i projektovanje bioreaktora	103
5.3.1. Primena bioreaktora	103
5.3.2. Podela bioreaktora	104
5.3.3. Izbor bioreaktora	105
5.3.4. Izbor načina izvođenja biokonverzije	106
5.3.5. Izbor tipa bioreaktora	112
5.3.6. Projektovanje bioreaktora	121
5.3.7. Modeli osnovnih tipova bioreaktora	127
5.3.7.1. Matematički model bioreaktora	127
5.3.7.2. Proračun šaržnih fermentora sa mešanjem	127
5.3.7.3. Proračun kontinualnih bioreaktora sa mešanjem (hemostata)	129
5.3.7.4. Kontinualni bioreaktori sa recirkulacijom ćelija	130
5.3.7.5. Kinetika procesa u kombinaciji reaktora i kaskade	131
5.3.7.6. Kinetika procesa sa polukontinualnim kulturama	132
5.3.7.7. Osnovni modeli aerobnih bioreaktora	134

5.3.8. Najčešće korišćeni tipovi bioreaktora	137
5.3.9. Bioreaktori sa imobilisanim biokatalizatorima	140
6. Procesi odvajanja - Separacioni procesi	142
6.1. Izdvajanje nerastvornih supstanci	146
6.1.1. Filtracija	147
6.1.2. Taloženje i centrifugiranje	150
6.1.3. Koagulacija i flokulacija	156
6.1.4. Izdvajanje unutarćelijskih jedinjenja	156
6.2. Koncetrovanje - primarno prečišćavanje	161
6.2.1. Destilacija	161
6.2.2. Ekstrakcija	172
6.2.3. Uparavanje	177
6.2.4. Taloženje – precipitacija	177
6.2.5. Adsorpcija	180
6.2.6. Membranski procesi	182
6.2.6.1. Dijaliza	187
6.2.6.2. Reversna osmoza (Hiperfiltracija)	188
6.2.6.3. Ultrafiltracija	189
6.2.6.4. Mikrofiltracija	200
6.2.6.5. Elektrodijaliza	200
6.2.6.6. Elektroforeza	202
6.3. Prečišćavanje i uklanjanje nečistoća	203
6.3.1. Kristalizacija	203
6.3.2. Hromatografija	207
6.3.2.1. Teorijska razmatranja razdvajanja komponenata hromatografijom	210
6.3.2.2. Analiza frakcija	216
6.3.2.3. Oprema potrebna za izvođenje hromatografije	216
6.3.2.4. Izbor metoda	217
6.3.2.5. Priprema uzorka za hromatografiju	218
6.3.2.6. Detektori	219
6.3.2.7. Tipovi hromatografija	219
6.3.2.7.1. Adsorpciona hromatografija	220
6.3.2.7.2. Podela (particiona) hromatografija	221
6.3.2.7.3. Gasna hromatografija (GC)	223
6.3.2.7.4. Superkritična hromatografija (SFC)	225
6.3.2.7.5. Hromatografija na papiru (PC)	225
6.3.2.7.6. Tankoslojna hromatografija (TLC)	226
6.3.2.7.7. Hidrofobna hromatografija (HIC)	227
6.3.2.7.8. Reverzno fazna hromatografija (RPC)	229
6.3.2.7.9. Jonoizmenjivačka hromatografija (IEX)	230
6.3.2.7.10. Afinitetna hromatografija (AC)	246
6.3.2.7.11. Gel filtracija/Hromatografija na molekulskim sitima (GPC/SEC)	252
6.3.2.7.12. Visoko performantna tečna hromatografija HPLC	260
6.3.3. Konačno prečišćavanje i priprema produkta – formulacija	261
6.3.3.1. Sušenje	261
6.3.3.2. Liofilizacija	263
6.3.3.3. Sušenje raspršivanjem	263

6.3.4. Izbor metoda i redosled procesa odvajanja	265
7. Inženjerski aspekti projektovanja bioreaktora	270
7.1. Bioreaktori sa mehaničkim mešanjem	270
7.1.1. Osnovni principi bioreaktora sa mešanjem	270
7.1.2. Konfiguracija bioreaktora sa mešanjem	271
7.1.3. Fenomenologija procesa mešanja u laboratorijskim, poluindustrijskim i industrijskim fermentorima	275
7.1.3.1. Mešanje	276
7.1.3.2. Strujanje gasa u industrijskim fermentorima	281
7.1.3.3. Ostale karakteristike fermentora	282
7.2. Bioreaktori sa pneumatskim mešanjem	284
7.2.1. Tipovi reaktora sa pneumatskim mešanjem	284
7.2.2. Proračun reaktora sa barbotažom mehurova	287
7.2.3. Proračun pneumatskog reaktora sa cirkulacijom	288
7.3. Poređenje bioreaktora	291
7.4. Posebne projektne karakteristike	292
7.5. Bioreaktori za posebne primene	294
7.5.1. Bioreaktori za obradu otpadnih voda i izduvnih gasova	294
7.5.2. Bioreaktori za površinske kulture	299
7.5.3. Bioreaktori sa imobilisanim enzimima i ćelijama (imobilisani biokatalizatori)	299
7.5.3.1. Imobilizacija ćelija	300
7.5.3.2. Modelovanje procesa u česticama sa imobilisanim ćelijama	304
7.5.3.3. Ekstruzione tehnike	306
7.5.3.4. Konfiguracija bioreaktora sa imobilisanim ćelijskim kulturama	309
7.5.4. Bioreaktori sa ćelijskim kulturama biljaka i životinja	311
7.5.5. Bioreaktori sa integrisanim izdvajanjem proizvoda	315
7.6. Primena imobilisanih bioreakorskih sistema u fermentacionim procesima	318
7.6.1. Tehnologija dobijanja piva	318
7.6.2. Metabolizam kvasca i formiranje proizvoda tokom alkoholne fermentacije	320
7.6.2.1. Metabolizam ugljenih hidrata i nastajanje etanola	321
7.6.2.2. Nastajanje i razgradnja sporednih proizvoda fermentacije	322
7.6.2.3. Nastajanje i razgradnja vicinalnih diketona	324
7.6.2.4. Nastajanje aldehida	325
7.6.2.5. Nastajanje viših alkohola	325
7.6.2.6. Nastajanje estara	326
7.6.2.7. Metabolizam azota	328
7.6.3. Kontinualna fermentacija u pivarstvu - ideja i prvobitni pokušaji	328
7.6.3.1. Kontinualni procesi	328
7.6.3.2. Kontinualni procesi u pivarstvu	330
8. Merenje i upravljanje u bioprocima	344
8.1. Merenja u bioprocima	345
8.2. Merno-regulaciona oprema	347
8.3. Upravljanje bioprocima	350
9. Uvećanje razmera bioprocima	352
9.1. Osnovne metode za uvećanje razmera procesa	355
9.2. Analiza režima u kome se odvija proces (utvrđivanje limitirajućeg procesa)	360

9.4. Metoda umanjenja razmera	361
9.5. Uvećanje razmera procesa pripreme sirovina i obrade proizvoda	362
10. Dobra proizvođačka praksa.....	363
10.1. Pravila za projektovanje i konstrukciju postrojenja	363
10.2. Validacija	364
10.3. Osnovni principi dobre proizvođačke prakse u biotehnologiji	365
10.3.1. Osnovni principi dobre proizvođačke prakse pri skladištenju materijala.....	365
10.3.2. Osnovni principi dobre proizvođačke prakse pri inokulaciji.....	366
10.3.3. Osnovni principi dobre proizvođačke prakse pri izvođenju procesa u bioreaktoru	369
10.3.4. Osnovni principi dobre proizvođačke prakse pri izdvajanju i prečišćavanju proizvoda.....	367
10.3.5. Održavanje prostorija za proizvodnju.....	367
10.3.6. Osnovni principi dobre proizvođačke prakse pri projektovanju proizvodnog postrojenja.....	367
10.4. Dobra proizvođačka praksa u proizvodnji sterilnih proizvoda	369
10.5. Kontrola kvaliteta.....	379
10.6. Reklamacije i povlačenje proizvoda.....	382
SPISAK OZNAKA.....	384
LITERATURA	391

1. UVOD U BIOTEHNOLOGIJU

Prema definiciji Evropske federacije za biotehnologiju iz 1992. godine, biotehnologija "povezuje prirodne i inženjerske naučne discipline da bi se postigla primena organizama, ćelija, njihovih delova i molekularnih entiteta u dobijanju proizvoda za dobrobit čovečanstva".

Prema toj definiciji, biotehnologija je disciplina stara koliko i tradicija pravljenja piva, vina i hrane, ali i sasvim nova i savremena sa tehnologijom na osnovi rekombinantne DNK, tehnologijom primene hibridoma i drugih ćelija viših organizama, tehnologijom proizvodnje biosenzora i biočipova. Spektar proizvoda širi se svakim danom od proizvoda tradicionalne biotehnologije, kao što su pekarski kvasac, mlečni proizvodi, pivo, vino, alkohol i organske kiseline, do nekoliko stotina novih, farmaceutskih i dijagnostičkih preparata. Takođe su značajni biotehnološki postupci u zaštiti životne sredine (obrada otpadnih voda, biološka razgradnja organskoga čvrstog otpada, biodeodorizacija) i mogućnosti primene biotehnologije u agrokompleksu. Zbog izuzetnog značaja biotehnologija je 1990. godine uvrštena među 12 visoko razvijenih tehnologija koje bi trebalo da budu udarni pravci razvoja Evropske unije.

Biotehnologija se danas smatra poslednjom velikom tehničkom inovacijom dvadesetog veka. Velika pažnja koja joj se poklanja rezultat je u velikoj meri dostignuća moderne biologije, a pre svega genetičkog inženjersva i hemije proteina, koje su omogućile primenu savremenih inženjerskih koncepta u ovoj, inače veoma staroj oblasti ljudske delatnosti.

Istorija biotehnologije se sažeto može opisati sledećim glavnim događajima:

Godina	Događaj
6000. pre Hrista.	Dobijanje alkoholnih pića, hleba i sira fermentacionim procesima
1857.	Luj Paster dokazuje da je fermentacija izazvana mikroorganizmima. Izoluje kvasac i povezuje ga sa alkoholnom fermentacijom. Proučava povezanost bolesti sa dejstvima mikroorganizama.
1900.	Početak razvoja industrijskih fermentacija. Prvi antibiotik, piokinaza, izolovan je 1901. godine iz bakterije <i>Pseudomonas</i> .
1923.	Počinje industrijska proizvodnja limunske kiseline.
1928.	Fleming otkriva penicilin, ali njegovo otkriće ne privlači gotovo nikakvu pažnju. Tek pod teškim uslovima za vreme II Svetskog rata, u traganju za antibakterijskim preparatom koji bi imao širu skalu aktivnosti od do tada korišćenih sulfo-preparata, Flori i Šejn reaktiviraju Flemingovo otkriće.
1944.	Uspostavlja se industrijska proizvodnja penicilina za potrebe rata u Normandiji, u saradnji engleskih i američkih naučnika i inženjera. Ova proizvodnja označava početak moderne biotehnologije pošto je nastala kao rezultat nekoliko značajnih inovacija: razvijen je 200 puta aktivniji soj, sa površinske se

- prešlo na submerznu kulturu, uspostavljena je masovna industrijska proizvodnja bazirana na velikim fermentorima i pratećoj opremi za pripremu i finalizaciju proizvoda. Sledilo je osvajanje industrijske proizvodnje drugih antibiotika, po već razvijenoj tehnologiji, a zatim i druge fermentacije čiji su proizvodi vitamini (B2, B12, C), kao i amino kiseline.
- 1953.** Watson i Krik otkrivaju strukturu DNK. Ovo otkriće je utrlo put razvoju moderne biologije.
- 1966.** Otkrivanje genetskog koda što je omogućilo hemijsku sintezu gena.
- 1973.** Razvoj tehnologije rekombinantne DNK. Nastaje genetičko inženjerstvo kao novi alat savremene biotehnologije.
- 1982.** Nastaje prvi komercijalni proizvod rekombinantne tehnologije – humani insulin.
- 2000** Počinje sekvencioniranje humanog gena (genom-projekat).

1.1. PRIMENA BIOTEHNOLOGIJE

Biotehnologija se deli na tradicionalnu i novu biotehnologiju. U tabeli 1.1 data su osnovna područja razvoja biotehnologije i njeni najvažniji proizvodi u okviru ovih disciplina. U tabeli 1.2 dat je pregled važnijih industrijskih biotehnoloških procesa tradicionalne i nove biotehnologije.

Tabela 1.1. Osnovana područja razvoja biotehnologije i njeni najznačajniji proizvodi.

MEDICINA	antibiotici vaccine hormoni imunoproteini
VETERINA	antibiotici vaccine hormoni rasta
POLJOPRIVREDA	pesticidi fungicidi herbicidi veštačko seme
BIOLOŠKI AKTIVNI MOLEKULI	vitamini amino kiseline enzimi peptidi
HRANA I PIĆE	mleko i mlečni proizvodi alkoholna pića zaslađivači baze za sokove aditivi

U tradicionalnoj biotehnologiji dominira proces fermentacije i ona je osnova prehrambene industrije (proizvodnja etanola, organskih kiselina, piva mleka i mlečnih proizvoda). Novom biotehnologijom dominiraju danas procesi obrade bioprodukata, a ona je osnova farmaceutske industrije (proizvodnja antibiotika, insulina, interleukina,

hormona rasta). Predviđa se da će biotehnologija budućnosti biti osnova farmaceutske, biohemijske industrije, kao i zaštite životne sredine.

Tabela 1.2. Najvažniji biotehnološki procesi u industriji.

FERMENTACIONI PROCESI SA MIKROORGANIZMIMA	
<i>Proces</i>	<i>Proizvod</i>
PROIZVODNJA BIOMASE Sojevi <i>Bacillus thuringlensis</i> <i>B. penentrans</i> <i>Verticillum thompsoni</i> <i>Hirsutella thompsol</i> <i>Lactobacillus sp.</i> <i>Streptococcus cremoris sp.</i> <i>Penicillium roquerfortil</i>	mikrobiološki insekticidi prerada mleka, jogurt, sir
PROIZVODNJA MALIH BIOMOLEKULA a) primarni metaboliti b) biotransformacije	produkti metabolizma: (etanol, aceton, butanol, mlečna kiselina), osnovni metaboliti: (amino kiseline, vitamin B, nukleotidi, pigmenti) steroidi, amino kiseline, sorboza, vitamin C, antibiotici, mikotoksin, pigmenti
PROIZVODNJA SLOŽENIJIH BIOMOLEKULA a) polisaharidi b) proteini	ksantan, dekstran, pulan, gelan, emulsan enzimi, interferon, interleukin, hormon rasta, urokinaza, tumorski faktori
PROCESI SA ŽIVOTINJSKIM I BILJNIM ĆELISKIM KULTURAMA	
<i>Proces</i>	<i>Proizvod</i>
PROIZVODNJA VAKCINA	humane vakcine
PROIZVODNJA VAKCINA PROTIV VIRUSA	veterinarske vakcine za žuticu kunića canine hepatitis
PROIZVODNJA SKUPIH FARMAKOLOŠKIH PREPARATA	eritropoetin monoklonska antitela
PROIZVODNJA SKUPIH HEMIKALIJA	kodein, atropin, mentol

BIOKATALITIČKI PROCESI	
<i>Proces</i>	<i>Proizvod</i>
PROIZVODNJA HEMIKALIJA	L-amino kiseline, fruktozni sirup, 6-aminopenicilanska kiselina, maleinska kiselina, aspartamska kiselina
MIKROBIOLOŠKI PROCESI U ZAŠTITI ŽIVOTNE SREDINE	
<i>Proces</i>	<i>Proizvod</i>
PRERADA OTPADNIH MATERIJA	prečišćena voda, mulijeви
IZLUŽIVANJE METALA U BIOMETALURGIJI	metali

Treba još naglasiti da biotehnologija nije zasebna nauka, već je multidisciplinarna grana nauke, čiji je osnovni zadatak ekonomična realizacija biološkog procesa u industriji, za koje su potrebna znanja biologije, mikrobiologije, biohemije, hemije i inženjerstva.

▪ **Primena biotehnologije u medicini**

Danas je najaktivnije područje primene biotehnologije svakako dobijanje proizvoda za primenu u humanoj medicini (dijagnostici i terapiji). Ova oblast je ujedno najviše vezana za primenu rekombinantne tehnologije.

Kloniranje gena za različite antigen-proteine osnov je za sintezu viralnih proteina i dobijanje vakcina. Virusi su sačinjeni od različitih antigen - proteina koji mogu biti upotrebljeni za stimulaciju imunog sistema u cilju proizvodnje antitela. Tradicionalne vakcine se zasnivaju na stvaranju antitela, kao odgovora na prisustvo virusa (vakcine) implementiranih u organizam. Ta ista antitela napadaju i deaktiviraju eventualno prisutne žive viruse. Vakcine dobijene genetičkim inženjerstvom su jednostavno preparati sintetizovanih viralnih proteina koji na isti način stimulišu imuni sistem. Masovna proizvodnja tradicionalnih vakcina zahteva osvajanje postupaka za gajenje živih virusa, prevenciju njihovog oslobađanja u okolinu i razvoj metoda testiranja vakcine u kojoj ne sme biti živih virusa. Sinteza viralnih proteina izbegava potrebu za izolovanjem virusa, nema mogućnosti za kontaminaciju okoline, a smanjuje potrebu za testiranjem rezidualne aktivnosti vakcine. Zato se očekuje da će u budućnosti vakcine dobijene tehnologijom genetičkog inženjerstva dominirati tržištem. Od najvećeg interesa su, na primer, vakcine za hepatitis, AIDS, herpes, malariju, koleru i boginje.

Humani hormoni su druga klasa proizvoda sa kojima je ostvaren veliki tehnološki progres. Hormoni su regulatori metabolizma koje proizvode organi endokrinog sistema. Hormoni se mogu dobiti ili hemijskom sintezom (uspešna samo za najjednostavnije hormone, npr. steroide) ili ekstrakcijom iz tkiva. Insulin dobijen ekstrakcijom iz pankreasa životinja izazivao je često kod ljudi alergijske reakcije, zbog razlika u strukturi između humanih i životinjskih hormona. Genetičko